

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 2001

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. — **Ἄρχεῖο Ἀλεξάνδρου Λυκούργου**, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. *Μιχαὴλ Σακελλαρίου**.

Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος (1827-1875), γιὸς τοῦ Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου (1772-1850), ἀρχηγοῦ τῶν Σαμίων κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 (ποῦ στὴ Σάμο παρατάθηκε ἕως τὸ 1834), Καθηγητῆς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1861-1866) καὶ Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου καὶ ἄλλων Κυκλάδων (1866-1875), διατηροῦσε ὄχι μόνον τὶς ἐπιστολὲς καὶ ἄλλα ἔγγραφα ποῦ ἐλάμβανε, ἀλλὰ καὶ τὰ σχέδια τῶν ἐπιστολῶν, ὑπομνημάτων, ἐκθέσεων καὶ ἄλλων γραπτῶν ποῦ συντάσσει. Μετὰ τὸν πρόωρο θάνατό του, ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα, καθὼς καὶ τὰ χειρόγραφα συγγράμματά του, διασώθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνηψιά του, Εἰρήνη Μαργέλου (1850;-1928).

Ἡ Εἰρήνη, δευτέρα κόρη τοῦ Βασιλείου Μαργέλου, ἀξιωματικοῦ (1799-1859), καὶ τῆς Κλεοπάτρας, ἀδελφῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, ἀφ' ἑνὸς ἦταν εὐπαιδέυτη, ἀφ' ἑτέρου θαύμαζε καὶ λάτρευε τὸν θεῖο της. Εἶχε φοιτήσει, ὅπως καὶ οἱ ἀδελφές της, Μαρία καὶ Ἑλένη, στὸ Παρθεναγωγεῖο Χίλλ. Κατὰ τὴν ὀριμότητά της, συνδέθηκε μὲ τὴν Καλλιρόη Παρρὲν καὶ τὴ Σεβαστὴ Καλλισπέρη, τὶς ἡγήτριες τοῦ φεμινιστικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα. Τὴν θυμᾶμαι πολὺ καλά, γιατί, κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς της, συνόδευα τὸν πατέρα μου, ἀνηψιό της, ποῦ τὴν ἐπισκεπτόταν συχνά. Μιλοῦσε στὴν καθαρεύουσα. Ἀναφερόταν πάντα σὲ παλαιὰ γεγονότα, ποῦ τὰ ζετύλιγε μὲ λεπτομέρειες. Τὸ προσφιλέστερο θέμα της ἦταν ὁ θεῖος της.

Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος σπούδασε θεολογία καὶ φιλολογία στὸ Πανεπιστή-

* MICHAEL SAKELLARIOU, *The Alexander Lykourgos' Archives.*

μιο Ἀθηνῶν (1845-1850) καί, με ὑποτροφία τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, στὰ Πανεπιστήμια Λειψίας, Halle, Βερολίνου (1852-1858). Ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Halle. Τὸ 1861 διορίσθηκε Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὸ 1862 χειροτονήθηκε διάκονος καὶ πρεσβύτερος καὶ τιτλοφορήθηκε ἀρχιμανδρίτης ἀπὸ τὸν Πατριάρχην Ἱεροσολύμων Κύριλλο Β'. Τὸ 1866 χειροτονήθηκε Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου, Τήνου, Κέας, Σίφνου, Σερίφου καὶ Μήλου¹. Ἐξέδωσε, με τὸν Ἀντόνιο Μοσχάτο, τὸ θεολογικὸ περιοδικὸ Ἱερομνήμων, ὅπου δημοσίευσε μελέτες του καὶ λόγους του. Ἄλλους λόγους του δημοσίευσε αὐτοτελῶς. Ἄφησε χειρόγραφες πανεπιστημιακὲς παραδόσεις καὶ μία πολυσέλιδη Ἱστορία τῶν δογμάτων².

1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: F. M. F. Skene, *The Life of Alexander Lycourgos, Archbishop of the Cyclades, with an Introduction by the Lord Bishop of Lincoln*, Rivingtons, 1877. Παρθένιος Μ. Ἀκύλλας, Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου καὶ Τήνου Ἀλέξανδρος Λυκούργος ἐν Ἀγγλίᾳ κατὰ τὸ 1870, 1901. Δ. Σ. Μπαλάνος, Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου, Τήνου καὶ Μήλου Ἀλέξανδρος Λυκούργος», *Θεολογία*, 1, 1923, 41 κέξ., 180 κέξ., καὶ σὲ αὐτοτελὲς τεύχος, 1923, Παρθένιος Πολάκης, Ἀλέξανδρος Λυκούργος, Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου καὶ Τήνου, 1927. Εὐλόγιος Κουρίλας, Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Λυκούργος», *Θεολογία*, 5, 1927, 135 κέξ., 328 κέξ., 6, 1928, 65 κέξ. Μ. Β. Σακελλαρίου, Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος καὶ ἡ κατὰ τοῦ πανσλαβισμού δρᾶσις αὐτοῦ», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 8, 1931, σελ. 245-260. Οἱ Δ. Σ. Μπαλάνος, Παρθένιος Πολάκης καὶ Εὐλόγιος Κουρίλας παραπέμπουν σὲ πολυάριθμες πηγές.

— Ποίημα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου: Ὁ Ἱεράρχης Λυκούργος, ποίημα Περικλέους Καλαθάκη, Ἀθήνησι, τύποις Ἀντωνιάδου, 1876, σελ. 48 (Ἀντίτυπο βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ΕΛΙΑ, με ἀριθμὸ 1733, κατὰ πληροφῶριαν τῆς δρ. Κάλλιας Καλλιανάκη, τὴν ὅποια εὐχαριστῶ. Ἡ δρ. Κάλλια Καλλιανάκη εἶναι ἐρευνητριά τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν).

— Ὁ ἀρθρογράφος Μιχαὴλ Γ. Σακελλαρίου (βλ. πιὸ κάτω σελ. 97 καὶ 99), φίλος καὶ θαυμαστὴς τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, ἔχει καταγράψει πολλὰς πληροφορίας καὶ διατυπώσει πολλὰς κρίσεις γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Λυκούργο σὲ μελέτη του με τίτλο «Διατὶ ἔπεσεν ἡ Ἑλλάς — κρίσεις ἐπὶ μιᾷς 40ετίας», ποὺ δημοσίευσεν στὴν ἐβδομαδιαία πολιτικὴ ἐπιθεώρηση *Κραυγὴ τοῦ ἐμπνεόντος Ἑλληνισμοῦ* ποὺ ἐξέδιδε ὁ ἴδιος στὴν Πάτρα ἀπὸ τὸ 1910 ἕως τὸ 1914. Αὐτὴ ἡ μελέτη ἀρχίζει ἀπὸ τὸ φύλλο Α 2 τῆς 1ης Αὐγ. 1910 καὶ συνεχίζεται μέχρι καὶ τοῦ φύλλου Β' 7 τῆς 11ης Σεπτ. 1911. Ἐκτενεῖς ἀναφορὲς στὸν Ἀλέξανδρο Λυκούργο ὑπάρχουν στὰ φύλλα Α' 10, 11, 12, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, Β' 1, 3, 4, 5, 7.

2. Δημοσιευμένα ἔργα τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου: 1) *Enthüllungen über den Simonidischen-Dindorfischen Uranios. Unter Beifügung eines Berichts von Herrn Prof. Dr. Tischendorf*, Leipzig, 1856. 2) (συνεργασία μετὰ Α. Μοσχάτου, «Πρόλογος», Ἱερομνήμων, 1859, σελ. ἀ-μη'. 3) «Περὶ θρησκείας», Ἱερομνήμων, 1859, σελ. 1-80. 4) «Ὁ Ρῶσσος ἱερεὺς Πολυσαδόφ ἐλέγχων καὶ ἐλεγχόμενος», Ἱερομνήμων, 1861, σελ. 171-224. 5) «Βιβλιοκρισία τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογίαν τοῦ Μακκαρίου, ὑπὸ Ν. Σπ. Παπαδοπού-

Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος ἀνέπτυξε δραστηριότητες καὶ πέραν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας του καὶ τῆς αὐτοκέφαλης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

1. Τὸ ἔτος 1869, ἡ ἑλληνικὴ κοινότητα τοῦ Liverpool ζήτησε ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἑλλάδος νὰ ἐγκαινiasθεῖ ὁ νεόδμητος ναὸς τῆς ἀπὸ τὸν πολὺ εὐφύμως γνωστὸν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀλέξανδρο Λυκούργο, ἡ δὲ Ἱερὰ Σύνοδος ἀνταποκρίθηκε στὴν ἐπιθυμία τῆς κοινότητος μὲ ψήφους τρεῖς ἐπὶ συνόλου πέντε³.

Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου στὴν Ἀγγλία ἔγινε, ἀφοῦ εἶχαν προηγηθεῖ τὰ ἀκόλουθα γεγονότα, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν στάθμη τῶν σχέσεων τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Ἡ Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία εἶχε διαδηλώσει ἐπίσημως τὴν ἐπιθυμία τῆς γιὰ διάλογο μὲ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, πρῶτα τὸ 1840⁴

λου», *Ἱερομνήμων*, 1861, σελ. 225-352, 6) «Ἀπότισις μικροῦ χρέους», *Ἱερομνήμων*, 1862, σελ. 353-444. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος ἐξεφώνησε πολλοὺς λόγους, ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ, ἄλλοι μὲν στὸ περιοδικὸ *Ἱερομνήμων*, 1860, σελ. 129-160, σελ. 161-170, 1862, σελ. 445-460, ἄλλοι στὸ περιοδικὸ *Ἐδαγγελικὸς Κήρυξ*, 1860, σελ. 180-192, 1862, σελ. 165-170, 1863, σελ. 115-127, 1865, σελ. 97-100 καὶ στὴν ἐφημερίδα *Ἐρμούπολις*, 10 Ἰουλίου 1866, ἄλλοι σὲ αὐτοτελεῖ τεύχη. — Ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 12-22, ἀναλύει κριτικῶς τὰ ὡς ἄνω δημοσιεύματα τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος, αὐτοβιογραφούμενος ἀναφέρει ὅτι δημοσίευσε ἀνωνύμως φυλλάδιο ἐναντίον τοῦ Ἰωάνη Κίνγκ, Ἀμερικανοῦ ἱεραποστόλου στὴν Ἀθήνα. Ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 12-13, μνημονεύει αὐτὸ τὸ φυλλάδιο προσθέτοντας ὅτι δὲν μπόρεσε νὰ τὸ εὑρεῖ. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὴν ὡς ἄνω δήλωση τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, ποὺ δὲν γνώριζε ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος, τὸ ἐν λόγω φυλλάδιο πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μεταξὺ τῶν ἀνωνύμων.

3. Παρθένιος Ἀκύλας, ἴδιο ἔργο, σελ. 5-6, Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 29.

4. Τὸ 1840 ὁ Ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Canterbury καὶ ὁ Ἐπίσκοπος τοῦ Λονδίνου ἐπιφόρτισαν τὸν Ἀγγλικανὸν κληρικὸν George Tomlinson, Γραμματέα τῆς Society for Promoting Christian Knowledge, νὰ ἐπιδώσει κοινὴ ἐπιστολὴ τους, γραμμμένη στὴν κλασσικὴ ἑλληνικὴ καὶ ἀπειθυσμένη («σ' ὅλους τοὺς Ἀρχιερεῖς τῆς Ἁγίας Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τετιμημένους καὶ ἀγαπητοὺς ἀδελφοὺς ἐν Χριστῷ»). Οἱ δύο Ἀγγλικανοὶ Ἀρχιερεῖς ἔδωσαν στὸν ἀπεσταλμένο τους τὴν ἐντολὴ «νὰ ἐκφράσει τοὺς χαίρετισμούς τους στοὺς Προκαθημένους τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν ποὺ ἵδρυσαν οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, νὰ γνωστοποιήσει σ' αὐτοὺς τίς φιλικὰς προθέσεις τους καὶ νὰ ἐκτιμῆσει τὴν πραγματικὴ κατάστασι τῆς ἀνατολικῆς Χριστιανοσύνης». (Ἀναφέρεται ἀπὸ Β. Θ. Σταυρίδη, «Ὁρθοδοξία καὶ Ἀγγλικανισμός», *Θεολογία*, 32, 1961, 485. — Γιὰ παλαιότερες ἐπαφὰς μεταξὺ Ἑλλήνων Ἱεραρχῶν μὲ Ἀγγλικανούς βλ. Β. Θ. Σταυρίδης, ἴδιο ἔργο, ἀπὸ σελ. 475 κέξ. — Εὐχαριστῶ τὸν κ. Κ. Λάππα, διευθυντὴ τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ποὺ, κατόπιν παρακλήσεώς μου ἐντόπισε τὸ ὡς ἄνω ἄρθρο τοῦ Β. Θ. Σταυρίδη. Τὸν ἴδιον εὐχαριστῶ ἐπίσης γιὰ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς μονογραφίας τοῦ Παρθενίου Πολάκη, ποὺ ἀναφέρεται στὴ βιβλιογραφία).

και έπειτα τὸ 1867⁵. Τὸ ἐπόμενο ἔτος, ὁ George Williams, κληρικός, fellow καὶ γιὰ ἓνα διάστημα vice-provost τοῦ King's College, Cambridge⁶, δημοσίευσε βιβλίο μὲ θέμα τὶς σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν 18ον αἰώνα, τὸ ὁποῖο ἀφῆρωσε στὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Κύριλλο Β' ⁷. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἀνταποκρινόμενο σ' αὐτὲς τὶς ἐκδηλώσεις καλῆς θελήσεως, ἀποφάσισε, τὸ 1869, νὰ ἐνταφιάζονται ἀπὸ ὀρθόδοξο ἱερέα οἱ Ἀγγλικανοὶ ποὺ θὰ πέθαιναν σὲ μέρη τῆς δικαιοδοσίας του, ὅπου θὰ συνέβαινε νὰ μὴν ὑπάρχει κληρικός τῆς Ἐκκλησίας τους⁸.

Ἀγγλικανὸς κληρικός, ἀνταποκριτὴς τῆς Anglo-Continental Society στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἔμαθε ὅτι ἐπικείμεται μετάβαση τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου στὴν Ἀγγλία, εἰδοποίησε τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Ἑταιρείας καὶ μερικοὺς Ἱεράρχες⁹.

5. Τὸ 1867, σύνοδος ὅλων τῶν Ἀγγλικανῶν ἐπισκόπων ποὺ συνῆλθε στὸ ἀνάκτορο Lambeth, ἀποφάσισε νὰ ἀπευθίνει ἐγκύκλιο ἐπιστολὴ στοὺς Ἀρχιερεῖς, πρεσβυτέρους, διακόνους καὶ πιστοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία συντάχθηκε στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ τυπώθηκε καλλιτεχνικά, φέρει δὲ τὸν τίτλο: «Ἐγκύκλιος Ἐπιστολὴ Ἐπισκόπων ἐν Ἀγγλίᾳ συναθροισμένων μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ἔτει 1867, συσταθεῖσα δι' ἐπιστολῆς Καρόλου: Θωμᾶ, Ἀρχιεπισκόπου Καντουαρίας, πρώτου ὅλης τῆς Ἀγγλίας καὶ Μητροπολίτου, πρὸς τοὺς Πανιερωτάτους Πατριάρχας, Μητροπολίτας, Ἀρχιεπισκόπους, Ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους, διακόνους καὶ πιστοὺς ἀδελφοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας» (ἀνάτυπα ὑπάρχουν στὸ Ἀρχεῖο Ἀλεξάνδρου Λυκούργου).

— Ἀρχιεπίσκοπος Καντουαρίας (Canterbury) ἦταν τότε (1862-1868) ὁ Charles Thomas Longley. — Μὲ ἀφορμὴ τῆς σύνοδο τοῦ Lambeth, ὁ θεολόγος Νικόλαος Δαμαλάς, μετ' ὀλίγον καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, δημοσίευσε στὸ Λονδίνο βιβλίο, στὸ ὁποῖο συγκρίνει τὶς δογματικὲς καὶ λοιπὲς θέσεις τῆς Ἀγγλικανικῆς καὶ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ καλεῖ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς ἀποφάσεις τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν συνόδων: *Περὶ τῆς σχέσεως Ἀγγλικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον ὑπὸ Νικολάου Μ. Δαμαλά. Ἐν Λονδίῳ, τύποις Clayton & Co, 1867.*

6. Πληροφορίες ἀπὸ τὸ διαδίκτυο: <http://www.kings.cam.ac.uk/library/archives/modern/catalogue/williams/williams.html>. "Ὅλες οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὸ διαδίκτυο ποὺ παραθέτω καὶ μερικὲς ἄλλες ποὺ ἐπίσης μνημονεύω μοῦ ἔχουν δοθεῖ ἀπὸ τὸν ἀνεψιὸ μου κ. Μιχαὴλ Γ. Σακελλαρίου, καθηγητῆ τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ.

7. George Williams, *The Orthodox Church of the East in the 18th Century, being the Correspondance between the Eastern Patriarchs and the nonjuring Bishops with an Introduction on Various Projects of Reunion between the Eastern Church and the Anglican Communion*, Rivingtons, 1868. Πληροφορία ἀπὸ τὸ διαδίκτυο: <http://justus.anglican.org/resources/penonjurors/williams>.

8. Πρβλ. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 110-111 καὶ σποράδην, Δ. Χ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 30.

9. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 78.

Με χαρακτηριστική ταχύτητα, ο Ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Canterbury ὄρισε ὡς ξεναγὸ τοῦ ἀναμενομένου ἐπισκέπτη ἀρκετὲς ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφιξή του, τὸν George Williams¹⁰, ποὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως¹¹.

Μόλις ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος ἔφθασε στὸ Liverpool, τὴν 22 Δεκεμβρίου 1869 (ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο) / 4 Ἰανουαρίου 1870 (γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο), οἱ Ἀρχιεπίσκοποι τοῦ Canterbury καὶ τοῦ York καὶ πολλοὶ Ἐπίσκοποι τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἀπήλυθον στὸν Ἑλληνα ἐπισκέπτη ἐπιστολές, μὲ τίς ὁποῖες χαιρέτιζαν τὴν ἀφιξή του στὴν Ἀγγλία καὶ τὸν προσκαλοῦσαν στὶς ἔδρες τους. Ἐπίσης ἡ διοίκηση τῆς Anglo-Continental Society τὸν καλωσόρισε μὲ σεβασμὸ καὶ συνάμα τοῦ πρόσφερε δημοσιεύματά της στὴν ἑλληνική, τὴ λατινική καὶ τὴ γερμανική. Μεταξὺ τῶν πρώτων ἦσαν μεταφράσεις τῆς *Encyclic of the Lambeth Conference* καὶ τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τοῦ Canterbury, Πριμάτου τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, πρὸς τοὺς Πατριάρχες καὶ ἄλλους Ἀρχιερεῖς τῆς Ἀρχαίας Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Λίγες ἡμέρες ἀργότερα, οἱ ἱερεῖς τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Μαργαρίτας προσκάλεσαν τὸν Ἑλληνα ἱεράρχη νὰ παρευρεθεῖ στὸν ἑσπερινό τους, μετὰ δὲ τὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας τὸν παρακάλεσαν νὰ εὐλογῆσει τὸ ἐκκλησίασμα, γονατισμένο. Τὸ ἐξόχως φιλικὸ κλίμα ποὺ δημιουργήθηκε ἔτσι ἐνισχύθηκε, καθὼς Ἀγγλικανοὶ κληρικοὶ καὶ πολλοὶ λαϊκοὶ προσῆλθαν στὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἐπειτα ἀπὸ ἡμέρες, ἐπιτροπὴ τοῦ τοπικοῦ τμήματος τῆς *Encyclic Church Union* ἐπέδωσε στὸν Ἑλληνα Ἱεράρχη ἔγγραφο μὲ χαιρετισμούς καὶ μὲ εὐχές γιὰ τὴν ἐπίτευξη κοινωνίας μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἀπάντησε μὲ διπλωματικότητα, ἀπὸ τὴ μία μεριά ἐνθαρρύνοντας τὸν διάλογο, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὑπογραμμίζοντας ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία διατήρησε καθαρὴ καὶ ἀμόλυπτη τὴν ἱερά παρακαταθήκη, ποὺ εἶναι ἡ λυδία λίθος πρὸς δοκιμὴ κάθε ἄλλης χριστιανικῆς ὁμολογίας. Οἱ ἀκροατὲς ἐντυπωσιάσθηκαν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπάντηση καὶ τὴν ἀνακοίνωσαν σ' ἄλλους¹². Ἐν τῷ μεταξὺ, ὁ Ἑλληνας Ἱεράρχης εἶχε προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ William Gladstone, Πρωθυπουργοῦ τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου, σὲ βαθμὸ ποὺ τὸν φιλοξένησε ἐπὶ δύο ἡμέρες στὴν ἔπαυλη τοῦ γυναικαδέλφου του, τὸ

10. Στὸ διαδίκτυο, <http://www.kings.cam.ac.uk/library/archives/modern/catalogue/williams/williams.html>, καταγράφεται πληροφορία ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Lambeth Palace ὅτι ἡ ὡς ἄνω ἀπόφαση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τοῦ Canterbury χρονολογεῖται τὸ 1869. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος ἀφίχθηκε τὴν ἀρχὴ τοῦ Ἰανουαρίου 1870 (βλ. ἀμέσως πῶς κάτω).

11. Σελ. 90.

12. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 74-80. Παρθένιος Ἀκύλας, ἴδιο ἔργο, σελ. 12-15.

Hawarden Castle¹³. Ἐκτοτε οἱ δύο ἄνδρες συνδέθηκαν μὲ φιλία πού διατήρησαν δι' ἀλληλογραφίας¹⁴.

Στὴ συνέχεια, ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος, συνοδευόμενος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας κληρικούς ἀκολούθους του καὶ ἀπὸ τὸν George Williams, μετακινήθηκε στὸ Λονδίνο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐπισκέφθηκε στὶς ἔδρες τοὺς Ἀρχιεπισκόπους Canterbury καὶ York καὶ πολλοὺς Ἐπισκόπους, φιλοξενήθηκε ἀπὸ τοὺς αὐτοὺς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Marquis of Salisbury, τότε ἀρχηγὸ τοῦ Συντηρητικοῦ κόμματος, ἀπὸ τὸν Earl of Glasgow, καὶ ἀπὸ ἄλλους κοσμικοὺς ἐπισήμους, προσκλήθηκε νὰ παραστεῖ σ' ἐσπερινούς ἢ λειτουργίες, μέχρι καὶ τοῦ Ἀββαείου τοῦ Westminster, καὶ νὰ εὐλογήσει τὰ ἐκκλησιάσματα, καθὼς καὶ σὲ δύο τελετὲς ἐνθρόνισεως ἐπισκόπων καὶ σ' ἐπίσημα δεῖπνα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀργανώθηκαν πρὸς τιμὴν του. Ἰδιαιτέρα ἐντυπωσιακὴ ὑπῆρξε ἡ συνάντησή του μὲ τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Lincoln. Αὐτός, συνδιαλέχθηκε μὲ τὸν Ἑλληνα Ἱεράρχη στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ καὶ κατὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ ἐσπερινοῦ διαβάσε στὸ πρωτότυπο μία ἀπὸ τίς περικοπὲς τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τῆς Νικαίας, δηλαδὴ χωρὶς τὸ «καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ». Ἀλλὰ καὶ στὸ δεῖπνο πού ἔγινε γιὰ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Nottingham ἀνταλλάχσαν μὲ τὸν Ἑλληνα Ἱεράρχη προσφωνήσεις, μὲ ἀναφορὲς σὲ παλαιότερες ἐπαφὲς μεταξὺ τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ μὲ εὐχὲς γιὰ τὴν ἑναρξὴ διαλόγου μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος ἐπίσης διέμεινε στὸ Manchester, ὡς προσκεκλημένος τῆς ἐκεῖ ἐλληνικῆς κοινότητας. Στὸ μεταξὺ, ὁ Ἑλληνας Ἱεράρχης ἐπισκέφθηκε τὸν Πρωθυπουργὸ William Gladstone, στὸ Λονδίνο, ἀνακηρύχθηκε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Cambridge ἐπίτιμος D.C.L. (διδάκτωρ τῶν Νόμων) καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, ἐπίτιμος D. D. (διδάκτωρ θεολογίας) καὶ προσκλήθηκε ἀπὸ τὴ βασιλισσα Βικτωρία, πού θέλησε νὰ τὸν γνωρίσει, στὸ ἀνάκτορο τοῦ Windsor¹⁵.

13. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 81-83. Παρθένιος Ἀκύλας, ἴδιο ἔργο, σελ. 15-19. Πρβλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 29 κέξ.

14. Βλ. πρὸ κάτω, σελ. 100.

15. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 83-109, Παρθένιος Ἀκύλας, ἴδιο ἔργο, σελ. 34-86. — Πρβλ. τὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων, μὲ θεολογικὰ σχόλια, ἀπὸ τὸν Δ. Σ. Μπαλάνο, ἴδιο ἔργο, σελ. 29-43.

— Ἀρχιεπίσκοπος Canterbury ἦταν τότε (1868-1883) ὁ Archibald Campbell Tait. Πληροφορίες γι' αὐτὸν ἀπὸ τὸ διαδίκτυο: <http://www.bartleby.com/65/ta/Tait-Arc.html>.

— Ἀρχιεπίσκοπος York ἦταν τότε (1862-1890) ὁ William Thomson, Πληροφορίες γι' αὐτὸν ἀπὸ τὸ διαδίκτυο: <http://www.bishopthorpepalace.couk/bishopsofYork.html>.

— Ἐπίσκοπος Lincoln ἦταν τότε (1868-1885) ὁ Christopher Wordsworth. Εἶχε κλασικὴ

Ἡ Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία, δείχνοντας καθαρά ὅτι ἐπιθυμοῦσε τὴν ἑναρξὴ διαλόγου μὲ τὴν Ὀρθόδοξη, ὄρισε τὸν Ἐπίσκοπο τῆς Ely¹⁶, ὡς θεολογικὸ συνομιλητὴ του Ἑλληνα Ἀρχιερέα. Οἱ δύο ἀνώτεροι κληρικοί, ποὺ ἦσαν καὶ πανεπιστημιακοὶ Καθηγητὲς τῆς Θεολογίας, συζήτησαν γιὰ τὶς θέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν τους ἐπὶ ὁκτώωρο¹⁷, τὰ δὲ πρακτικὰ τῆς συζήτησεως ἔχουν δημοσιευθεῖ¹⁸. Ἀλλὴ συζήτηση μὲ τὸ ἴδιο θέμα¹⁹ ἔγινε ἐπίσης μεταξὺ τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου καὶ τοῦ Edward Bouverie Pusey (1800-1882), καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης καὶ κληρικοῦ. Αὐτὴ ἡ συζήτηση ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιὰτὶ ὁ Pusey ἦταν ἀρχηγὸς τοῦ λεγομένου «κινήματος τῆς Ὁξφόρδης», ποὺ ἐν μέρει συμφωνοῦσε καὶ ἐν μέρει διαφοροῦσε μὲ τὴν τότε ἐπικρατοῦσα τάση στὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία. Οἱ δύο τάσεις συμφωνοῦσαν τιμώντας τὴν ἀρχαία ἀποστολικὴ καὶ καθολικὴ Ἐκκλησία, διαφοροῦσαν ὅμως στὸ ὅτι ἡ μὲν πλειοψηφία ἐπιδίωκε, ὅπως σημειώσαμε, διάλογο μὲ τὴν Ἀνατολικὴ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἡ δὲ κίνηση τῆς Ὁξφόρδης ἔκλινε πρὸς τὴ Ρωμαϊκὴ. Ὁ ἴδιος ὁ Pusey εἶχε, κατὰ τὸ παρελθόν, ὑποστηρίξει ρωμαϊζουσες ἀπόψεις μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποστῇ κυρώσεις, οἱ ὁποῖες προκάλεσαν ἀποσικιρτήσεις πρὸς τὸν καθολικισμό. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως εἶχε ἀποκαταστήσει τὶς σχέσεις του μὲ τὴν πλειοψηφοῦσα ἀποψη²⁰. Ἐχει λοιπὸν σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τῶν ρωμαϊζόντων Ἀγγλικανῶν ἐπιδίωξε νὰ συζητήσῃ μὲ τὸν ὀρθόδοξο Ἱεράρχη.

μόρφωση. Ἦταν συγγραφέας θεολογικῶν ἔργων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓνα ἐπικριτικὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας (*Union with Rome, is not the Church of Rome the Babylon of the Book of Revelation?*), ποὺ ἔχει σημειώσει πολλὰς ἐκδόσεις), καθὼς καὶ τῶν βιβλίων: *Athens and Attica* (1836), *Ancient Writings Copied from the Walls of Pompey* (1837), *Greece, Pictorial Descriptive and Historical* (1840). Πληροφορίες ἀπὸ τὸ διαδίκτυο: 1) <http://www.cyberhymnal.org/bio/wo/wordsworth-c.htm>. 2) *The Columbia Encyclopedia*, Sixth edition 2001 <http://www.bartleby.com/65/w/o/wordsworthC.html>.

16. Ἐπίσκοπος Ely ἦταν τότε (1864-1873) ὁ Edward Harold Browne, ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει καθηγητὴς στὸ Cambridge. Ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν κίνηση τῶν Παλαιοκαθολικῶν καὶ ἔλαβε μέρος στὸ συνέδριό τους, στὴν Κολωνία, τὸ 1872. Πληροφορίες γι' αὐτὸν στὸ διαδίκτυο: <http://www.ccel.org/s/schaff/encyc/encyc02/htm/0294=278.htm>.

17. Παρθένιος Ἀκύλας, ἴδιο ἔργο, σελ. 51. —

18. Πρακτικὰ τῆς συνεντεύξεως τῆς λαβούσης χώραν ἐν τῷ παλατίῳ ἐν Ἑλν (Ely), τὴν παρασκευὴν 4 Φεβρουαρίου 1870, μεταξὺ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σύρον καὶ Τήνου παρακολουθουμένου ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίου Στρατούλη καὶ τοῦ κ. Τύμβα, μελῶν τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ τοῦ Λόρδου Ἐπισκόπου τῆς Ἑλν, παρακολουθουμένου ὑπὸ τοῦ Αἰδεσίμου Γεωργίου Γούλλιερς (Williams) καὶ τοῦ Αἰδεσίμου Φ. Μέϊρικ (Meirick), μελῶν τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1874. Τύποις Βουτυρᾶ καὶ Σ/ας.

19. Παρθένιος Ἀκύλας, ἴδιο ἔργο, σελ. 66.

20. Πληροφορίες ἀπὸ τὸ διαδίκτυο: 1) <http://www.encyclopedia.com/articles/1064.html>.

Οί θέσεις τῆς πλειοψηφίας τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας προκύπτουν μὲ σαφήνεια ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὶς πηγές ποὺ ἀφοροῦν εἰδικὰ στὸν Ἀλέξανδρο Λυκούργου²¹. Συγκεκριμένα φαίνεται ὅτι ἡ πλειοψηφία τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, πρῶτον, ἔκρινε ἀρνητικὰ τὴν μὲν Καθολικὴ Ἐκκλησία ὡς μοναρχικὴ καὶ ἀντικανονικῶς νεωτερικὴ, τὶς δὲ διαμαρτυρούμενες Ἐκκλησίες ὡς διακατεχόμενες ἀπὸ πνεῦμα ἐκλογικεύσεως, ἐνῶ ἔβλεπε τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὡς τὴ μόνη ποὺ διατηροῦσε ἀπαράλλακτη τὴν παράδοση τῆς ἀρχαίας ἐνιαίας Ἐκκλησίας, καί, δεύτερον, ἐπιθυμοῦσε σταθερὰ τὴν ἑναρξὴ διαλόγου μὲ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἐν ὄψει ἐνώσεως μὲ αὐτήν.

Ἡ ἔκτασις καὶ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἐκδηλώσεων πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Λυκούργου ἐκ μέρους τῶν Ἀγγλικανῶν Ἱεραρχῶν, τῶν Πανεπιστημίων, τοῦ Πρωθυπουργοῦ καὶ τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Ἀντιπολιτεύσεως, τῆς ἴδιας τῆς Βασίλισσας ὀφείλονται στὴν ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε ἡ ὄλη προσωπικότητα τοῦ Ἑλληνα ἐπισκέπτη. Τοῦτο, ἐπὶ πλεόν τοῦ ὅτι συμπεραίνεται ἐκ τῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς ἐρμηνείας αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων, μαρτυρεῖται ρητῶς ἀπὸ πολλὰ χωρία τῆς βιογραφίας τοῦ Ἑλληνα Ἱεράρχη καὶ Καθηγητῆ ἀπὸ τὴν F. M. F. Skene, μάλιστα δὲ ἀπὸ ἓνα, τοῦ ὁποίου μεταφράζω λίγα ἀποσπάσματα: «Ἀσφαλῶς ὅμως, τὰ προσωπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Λυκούργου ἦσαν ἐκεῖνα ποὺ ἄλλαξαν τὰ φιλικὰ αἰσθήματά μας σὲ αἰσθήματα μεγάλου ἐνθουσιασμοῦ, καθὼς ἓνας τόσο εὐγενὴς ἐκπρόσωπος τῆς ἀρχαίας Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἔγινε τόσο γνωστὸς ἀνάμεσά μας... Μᾶς προξένησε ὄχι μικρὴ ἐκπληξὴ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἱεράρχης ποὺ ἦλθε μὲ ἀνεπιτήδευτη ἀπλόττητα νὰ τελετουργήσῃ γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του στὴν ξένη χώρα, μᾶς ἀποκαλύφθηκε ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς ὀλοκληρωμένους ἐπιστήμονες καὶ μελετημένους θεολόγους τῶν ἡμερῶν μας, ὡς κάτοχος τῆς ὑψηλότερης παιδείας καὶ ὡς πλήρως ἐξοικειωμένος μὲ τὰ ποικίλα ἐπιστημονικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὰ ἡγετικὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ ἀξιοπρεπὴς εὐγένεια τῶν τρόπων του ἦταν πολὺ ἐντυπωσιακὴ»²².

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου προκάλεσε τὴν προσοχὴ τοῦ τύπου²³ καὶ παρακίνησε Ἀμερικανὸ ἱερέα τῆς Ἐπισκοπικῆς Ἐκκλη-

2) <http://encarta.msn.com,1997-2001MicrosoftCorp.2001> Pusey, Edward Bouverie, Microsoft Encarta Online Encyclopedia 2001.

— Ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 35, σημ. 6, ἀναφέρει ὅτι ὁ Pusey διέκειτο εὐμενῶς ὡς πρὸς τὴν Ὁρθόδοξία, παραπέμποντας στὸν Α. Διομήδη Κυριακό, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Γ' 370.

21. Δηλαδή ἀπὸ τὶς προσφωνήσεις τῶν Ἀγγλικανῶν Ἀρχιερέων ποὺ παραθέτει ὁ Παρθένιος Ἀκύλας καὶ τὰ σχόλια τοῦ ἴδιου, σποράδην, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ σχόλια τῆς βιογράφου τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, F. M. F. Skene, σποράδην.

22. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 106.

23. Περιοδικὰ *Illustrated London News*, 1870, σελ. 95 καὶ *The Graphic*, τεῦχος Μαρτίου

σίας πού παρεπιδημοῦσε στὴν Ἀγγλία νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν Ἑλληνα Ἱεράρχη νὰ τὸν ἀναβαπτίσει καὶ νὰ τὸν ἀναχειροτονήσει²⁴. Τὰ ἐπόμενα ἔτη σημειώθηκαν καὶ ἄλλες προσχωρήσεις Ἀγγλικανῶν στὴν Ὀρθοδοξία²⁵.

Ἀκόμη καὶ ἀναχωρώντας ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος γνώρισε ἐκδηλώσεις τῆς ἰδιαίτερης τιμῆς, μὲ τὴν ὁποία τὸν εἶχε περιβάλει ὁ W. Gladstone. Πράγματι μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Πρωθυπουργὸς τῆς Μεγάλης Βρετανίας διέκοψε συνεδρίαση τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, γιὰ νὰ ὑποδεχθεῖ τὸν Ἀλέξανδρο Λυκοῦργο, ὅταν ἐκεῖνος ἔκανε τὴν ἀποχαιρετιστήρια ἐπίσκεψή του, καθὼς καὶ ὅτι διέθεσε κρατικὸ σκάφος γιὰ νὰ τὸν μεταφέρει ἀπὸ τὸ Dover στὸ Calais²⁶.

Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἑλλάδα, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος, σταμάτησε σὲ διάφορες πόλεις τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Αὐστρουγγαρίας, καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, προκειμένου νὰ ἐνημερώσει τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη, καὶ ὑπέβαλε ἀναφορὰ στὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἑλλάδος²⁷.

2. Δύο χρόνια ἀργότερα προέκυψε ἐκκλησιαστικὴ, ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ κρίση ἀπὸ τὰ ἐξῆς γεγονότα: Βούλγαροι Ἀρχιερεῖς ἐπιδίωκαν τὴν ἴδρυση αὐτοκέφαλης Ἐκκλησίας μὲ κριτήριό ἀντίθετο πρὸς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες, ἡ Ρωσία ὑποστήριζε αὐτὴ τὴν κίνηση καὶ ἡ Ὄθωμανικὴ κυβέρνησις νομιμοποιοῦσε μέσα στὴν ἐπικράτειά της τὰ βουλγαρικὰ αἰτήματα. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο προσκάλεσε

1870, σελ. 186-187, μὲ χαλκογραφία πού παριστάνει τὸν Ἑλληνα Ἀρχιεπίσκοπο περιβεβλημένο τὰ ἀρχιερατικὰ ἄμφια καὶ περιστοιχούμενο ἀπὸ δύο διακόνους. Καὶ τὰ δύο δημοσιεύματα ἀνατυπώθηκαν στὸν δίγλωσσο τόμο *Greece 1842-1885, Historical, Topographical and Artistic Documents in the Major English Magazines / Ἑλλάδα 1842-1885. ἱστορικὴ εἰκονογραφημένη κλπ.* Nicolas Books, London-Athens, 1984. Πληροφορία Μιχαὴλ Γ. Σακελλαρίου (βλ. πῦθ πάνω σελ. 90, σημ. 6).

24. Παρθένιος Ἀκύλας, ἴδιο ἔργο, σελ. 52. Β. Θ. Σταυρίδης, ἴδιο ἔργο, σελ. 484.

25. Β. Θ. Σταυρίδης, ὁ.π.

26. Παρθένιος Ἀκύλας, ἴδιο ἔργο, σελ. 86-87 καὶ 89. Πρβλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 38 μὲ σημ. 2.

27. Παρθένιος Ἀκύλας, ἴδιο ἔργο, σελ. 89-103. Πρβλ. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 110-111. Ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 29, σημ. 1 μνημονεύει τὴν ἔκθεσι τοῦ Ἀρχιεπισκόπου στὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἑλλάδος μὲ παραπομπὲς στὴν ἐφημερίδα «Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως», 30/11.8.1870 καὶ στὸ περιοδικὸ «Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ», 1870, σελ. 310 κέξ. Αὐτὴ ἡ ἔκθεσι δημοσιεύθηκε μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση: *Report of his Grace the Archbishop of Syra and Tenos, on his Journey to England in the Original Greek, with English Translation*, London, F. Cartwright, 1871. [Ἀναφέρεται στό: *Βιβλιοθήκη τοῦ Γυμνασίου Σύρου, Κατάλογος Ἐντέπων, Ἐρμούπολις*, 1989, Ἐπιστημονικὸ καὶ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Κυκλάδων, ἀρ. κατ. 1055]. Πληροφορία Μιχαὴλ Γ. Σακελλαρίου (βλ. πῦθ πάνω σελ. 90, σημ. 6).

τούς άλλους Πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς σὲ σύσκεψη, ἡ δὲ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἑλληνικὴ Κυβέρνηση συμφώνησαν νὰ σταλεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος. Ἡ Ρωσία ἀντέδρασε ἰσχυρὰ καὶ ὁ βασιλεὺς Γεώργιος, ὄχι μόνον ὑπέδειξε στὴν Κυβέρνηση νὰ ἀντικαταστήσει τὸν Ἀλέξανδρο Λυκοῦργο μὲ ἄλλον Ἀρχιερέα, ἀλλὰ καὶ ἀρνήθηκε νὰ τὸν δεχθεῖ σὲ ἀκρόαση. Ὁ τύπος καὶ ἡ κοινὴ γνώμη ἀντιτάχθηκαν στὴ βασιλικὴ στάση καὶ ἡ νέα Κυβέρνηση ὑπὸ τὸν Δεληγιώργη ἔλαβε τὴν ἴδια ἀπόφαση μὲ ἐκείνη τῆς προηγούμενης ὑπὸ τὸν Βούλγαρη. Ἔτσι ὁ βασιλεὺς ἀναγκάσθηκε νὰ ἀποσύρει τὶς ἀντιρρήσεις του²⁸. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἐμμανουὴλ Κόκκινο, Πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου, στὸν ἐπιμνημόσυνο λόγο του γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Λυκοῦργο, «εἰργάσθη πράγματι ὁ Λυκοῦργος πρὸς ἀποσόβησιν τῶν κινδύνων διὰ τῆς λελογισμένης ἐκείνης εὐσταθείας καὶ συνεπειᾶς ἣτις ἀποτελεῖ τῶν μεγάλων χαρακτηρίων τὴν δύναμιν. Ἄπασα ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἠκολούθησε μετ' ἐκφραστικῆς ὁμοφωνίας τὴν διεύθυνσιν, ἣν ἡ βαθεῖα τοῦ Ἑλληνοῦ Ἀρχιεπισκόπου κρίσις ἐχάραξεν αὐτῇ ἐν τῷ κρίσιμῳ τούτῳ ζητήματι»²⁹. Σύμφωνα δὲ μὲ τὸν Καθηγητὴ, ἔπειτα Ἀκαδημαϊκὸ, Δ. Σ. Μπαλάνο, «Ἐν γένει δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ Λυκοῦργος ἐκ τοῦ ἀφανοῦς ἦτο ἡ ψυχὴ ἢ διευθύνουσα τὴν ἐν τῷ βουλγαρικῷ ζητήματι πολιτικὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ αὐτὸς διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γραφίδος ἔδιδε τὸν ἀρμόζοντα εἰς αὐτὸ τόνον». Ὁ ἴδιος προσθέτει: «Ὁ Λυκοῦργος φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ ὁ συντάκτης τῆς ἀριστοτεχνικῆς ἀπαντήσεως πρὸς τὸν ρῶσον θεολόγον Ἀμ. Μουράβιεφ περὶ τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος»³⁰.

3. Εὐρισκόμενος στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος ἔλαβε πρόσκληση ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν Παλαιοκαθολικῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἀποσχισθεῖ ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία λόγω τοῦ πρόσφατου δόγματος περὶ τοῦ ἀλαθήτου τοῦ Πάπα, νὰ μετάρχει σὲ διεκκλησιαστικὸ συνέδριον Παλαιοκαθολικῶν, Ἀγγλικανῶν, Διαμαρτυρομένων καὶ Ὀρθοδόξων, ποὺ θὰ συνερχόταν στὴ Βόννη τὸ 1875. Ὁ Λυκοῦργος ἀπάντησε εὐγενικὰ ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ παραστῆ, ἐπικαλούμενος ἀορίστως «σπουδαία αἰτία». Αὐτὴ ἡ αἰτία ἦταν ἡ ἐπιδείνωση τῆς δυσπνοίας, τῆς ἐξασθενήσεως τῆς φωνῆς του καὶ τῆς καταβολῆς τῶν δυνάμεών του, συμπτωμάτων ποὺ εἶχαν ἐμφανισθεῖ μερικὰ χρόνια νωρίτερα, καὶ εἶχαν διαγνωσθεῖ ὡς «βρογχικὸς κατάρρους». Παρὰ ταῦτα, μετὰ τρία ἔτη, ὅταν πιά ἡ ὑγεία του εἶχε ἐπιβαρυνθεῖ, συμμορφώθηκε μὲ τὴν ἐπιθυμία τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τὶς παροτρύνσεις τοῦ William Gladstone.

28. Δ. Σ. Μπαλάνος, σελ. 41, μὲ παραπομπὲς σὲ πηγές. Πρβλ. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 114-117.

29. Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα παρατίθεται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Δ. Σ. Μπαλάνο, ἴδιο ἔργο, σελ. 44.

30. Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 45 καὶ σημ. 2.

“Όταν έφθασε στη Βόννη, οι υπόλοιπες ὀρθόδοξες ἀποστολές, ἀπὸ τὴ Ρωσία, τὴ Σερβία καὶ τὴν Αὐστροουγγαρία παρακάλεσαν τὸν Ἀλέξανδρο Λυκούργο νὰ προεδρεύει τῶν ἰδιαίτερων συνεδριάσεων τῶν Ὀρθοδόξων³¹.

Ἐκεῖνος ἔπεστρεψε ἀπὸ τὴ Βόννη σὲ χειρότερη κατάσταση³². Ἀπεβίωσε, λίγες ἐβδομάδες μετὰ τὴν ἀφίξή του στὴν Ἀθήνα, σὲ ἡλικία 49 ἐτῶν, στὴν κατοικία τῆς οἰκογενείας τῆς ἀδελφῆς του Κλεοπάτρας, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τριπόδων, στὴν Ἀθήνα³³.

Γνωρίζω ἀπὸ τὸν πατέρα μου, ὅτι ἡ Εἰρήνη Μαργέλου ἐμπόδισε φίλο τοῦ θείου της, ὅχι τυχαῖο ἄνθρωπο, ἀπὸ τὸ νὰ συνεχίσει τὸ σχίσμο γραμμάτων ποὺ ἐκεῖνος ἔκρινε ὅτι δὲν εἶχαν ἐνδιαφέρον. Μάζεψε τὰ σχισμένα κομμάτια καὶ ὅλα τὰ ἄθικτα καὶ τὰ φύλαξε σὲ κιβώτιο. Μετὰ τὸν θάνατό της, τὸ 1928, στὴν ὁδὸ Παρθενῶνος καὶ Καλλισπέρη, βρέθηκαν στὸ διαμέρισμά της, ἐπὶ πλεόν τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, τὸ ἀρχεῖο τοῦ πάππου της Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου μὲ ἔγγραφα πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐπαναστάσεως (1821-1834) καὶ μεταγενέστερα, καθὼς καὶ ἀρχεῖα τῶν γονέων της, Βασιλείου Μαργέλου καὶ Κλεοπάτρας, τὸ γένος Λυκούργου, τοῦ θείου της Ἰπποκράτη Λυκούργου (-1857), ποὺ ἀπεβίωσε νέος, στὸ Würzburg, ὅπου σπούδαζε τὴν ἰατρικὴν, καὶ τῆς μάμμης της, Πουλουδίτσας, τὸ γένος Γεωργιάδη, συζύγου τοῦ Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου.

Ὅλα τὰ ἀρχεῖα περιῆλθαν στὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς τρεῖς κληρονόμους τῆς Εἰρήνης Β. Μαργέλου, τὸν Βασίλειο Σακελλαρίου (1880-1963), υἱὸ τῆς Μαρίας Β. Μαργέλου καὶ τοῦ Μιχαῆλ Γ. Σακελλαρίου, διδάκτορα τῆς Νομικῆς, κτηματία καὶ ἀρθρογράφου (1846-1919). Οἱ υπόλοιποι συγκληρονόμοι ἦσαν ἡ Σοφία Μ. Σακελλαρίου καὶ ἡ Αἰκατερίνη, σύζυγος Γεωργίου Μαλτέζου, καθηγητῆ τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, μόνη ἐπιζῶσα κόρη τῆς Ἐλένης Β. Μαργέλου καὶ τοῦ Χρίστου (ἢ Κίτσου) Μακρυγιάννη, ἀξιωματικοῦ (1848-1928), ποὺ ἦταν ὁ ὑστερότοκος τοῦ Ἰωάννη Μακρυγιάννη. Οἱ ὡς ἄνω συγκληρονόμοι δώρισαν στὴν Ἐθνολογικὴ Ἐταιρεία

31. Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 45-46. Πρβλ. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 119-126. Ἡ ἑλληνικὴ ἀποστολὴ στὸ συνέδριο τῆς Βόννης περιλάμβανε ἐπίσης τοὺς καθηγητὰς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ν. Μ. Δαμαλᾶ καὶ Ζῆκο Ρώση, Ἡ ἔκθεσις τοῦ Ν. Μ. Δαμαλᾶ πρὸς τὴν Ἱερὰ Σύνοδο, μὲ ἡμερομηνία 30 Ἰανουαρίου 1876, ἔχει δημοσιευθεῖ μὲ τίτλο: *Ἐκθεσις πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον περὶ τῶν ἐν Βόννη πεπραγμένων καὶ κρίσεις περὶ αὐτῶν*.

32. Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 47. Πρβλ. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 127-131. Ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος ἀναφέρει ὅτι, Καθηγητῆς τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τῆς Βιέννης, ποὺ τὸν ἐξέτασε τότε, διέγνωσε ἐπιδείνωση τοῦ βρογχικοῦ κατάρρου, καὶ ἐρεθισμὸ τοῦ φάρυγγα, τοῦ λάρυγγα καὶ τῆς μεμβράνης ποὺ χωρίζει τὸν δεξιὸν πνεῦμονα ἀπὸ τὸν θώρακα.

33. F. M. F. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 131-138. Δ. Σ. Μπαλάνος, σελ. 47-50.

τὰ ἀρχιερατικά ἄμφια καὶ τὸν μανδύα ἐπιτίμου διδάκτορος, μὲ τὸν ὅποιο περιβλήθηκε ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος στὸ Cambridge, καθὼς καὶ προθήκη γιὰ τὴ δημόσια ἔκθεση αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων στὸ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο³⁴.

Ὁ Βασίλειος Σακελλαρίου ταξινόμησε ὅλα τὰ ἀρχεῖα ποὺ παρέλαβε ἀπὸ τὸ διαμέρισμα τῆς Εἰρήνης Μαργέλου, ἀσχολούμενος κατ' ἐξοχὴν μὲ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου (1929-1931) ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ πολυάριθμα ἔγγραφα, μὲ μεγάλη θεματικὴ ποικιλία. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἀποκατέστησε τὴν ἐνότητα τῶν περισσοτέρων ἀπὸ τὰ σχισμένα ἔγγραφα βρίσκοντας τὰ κομμάτια τους μέσα στὸν σωρὸ ποὺ σχηματίζαν.

Τὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου ἔχουν δημοσιευθεῖ, διατεθέντα ἀπὸ τὴν Εἰρήνη Μαργέλου, πρῶτα ἀπὸ τὸν Ἐπαμεινώνδα Ι. Σταματιάδη³⁵, ἔπειτα ἀπὸ τὸν Νικόλαο Ι. Σταματιάδη³⁶, καὶ ἔχουν ἀξιοποιηθεῖ ἀπὸ ἐρευνητές.

Ἀντίθετα, ἐλάχιστα εἶναι τὰ δημοσιευμένα ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου Ἀλεξάνδρου Λυκούργου³⁷. Γιὰ τοῦτο προβαίνω στὴν παροῦσα γενικὴ περιγραφή του, πρόδρομῆ προγράμματος ποὺ ἀποβλέπει στὴ δημοσίευσή του. Ἡ περιγραφή μου βασίζεται σὲ αὐτοψίες μου. Ἡ πρώτη συμπίπτει μὲ τὴν ταξινόμηση τοῦ ἀρχείου ἀπὸ τὸν πατέρα μου, ποὺ βοήθοῦσα, ἐνῶ ἤμουν δευτεροετῆς καὶ τριτοετῆς φοιτητής. Τότε χρησιμοποίησα ὕλικὸ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου μὲ τὸν William Gladstone, σὲ φοιτητικὴ ἐργασία ποὺ παρουσίασα στὸ φροντιστήριό τοῦ Νίκου Βέη καὶ δημοσιεύθηκε ἀμέσως στὸ περιοδικὸ τοῦ *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*³⁸. Ἀργότερα, τὸ διεξήλθα κατὰ τὰ διαλείμματα ποὺ ἔκανα στὶς κύριες ἀπασχολήσεις μου. Κατ' αὐτὴ τὴ φάση, ἐπανῆλθα πολλὰς φορὲς στοὺς πιὸ σημαντικοὺς φακέλους του. Πρόσφατα, διέτρεξα τὸ ἀρχεῖο γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ.

34. Αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα ἐκτέθηκαν μέχρι τῆς ἐνάρξεως τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου.

35. Ἐπαμεινώνδα Ι. Σταματιάδη, *Σαμιακά, ἢτοι ἱστορία τῆς νήσου Σάμου ἀπὸ τῶν παραρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, τόμος Β'*, 1881.

36. Νικολάου Ι. Σταματιάδη, *Σαμιακά, ἢτοι ἀνέλιξις τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς Σάμου, δι' ἐπισήμων ἐγγράφων, ὧν προτάσσονται καὶ βιογραφαὶ τῶν Γεωργίου Λογοθέτου καὶ Κωνσταντίνου Λαχανᾶ*, 1899. Τοῦ ἴδιου, *Συλλογὴ ἐπισήμων ἐγγράφων ἀναγομένων εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Σάμου ἀπὸ τοῦ 1829-1835, οἷς προσετέθησαν καὶ οἱ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Α. Λυκούργου ἐκφωνηθέντες λόγοι*, 1893.

37. F. M. T. E. Skene, ἴδιο ἔργο (στὸ κείμενο σποράδην ἐπιστολὰς τοῦ Α. Λυκούργου ἀπὸ τὴν Ἀγγλίαν πρὸς τὴν ἀδελφή του καὶ σ' ἓνα, μὴ ὀνομαζόμενον, φίλο του, σ' ἀγγλικὴ μετάφραση, καὶ σὲ παραρτήματα, σελ. 139-160, ἐπιστολὰς τοῦ ἴδιου πρὸς τὸν William Gladstone καὶ ἄλλους Ἄγγλους).

38. M. B. Σακελλαρίου, ἴδιο ἔργο.

Προβαίνοντας τώρα στην περιγραφή του αρχείου 'Αλεξάνδρου Λυκούργου, σημειώνω τὰ ακόλουθα:

Πρώτον, τὰ ἐξαχθέντα ἔγγραφα ἔχουν μορφή σχεδίου διαφόρων βαθμῶν. Συγκριμένα: ἄλλα εἶναι πλήρη, ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη ἕως καὶ τὴν ὑπογραφή τοῦ ἀποστολέα· ἄλλα παραλείπουν μερικὰ ἢ ὅλα τὰ τυπικὰ στοιχεῖα, ἔχουν ὅμως ὁλόκληρο τὸ κείμενο, μάλιστα δὲ καλλιγραφημένο· ἄλλα ἔχουν ὁλόκληρο τὸ κείμενο, ἀλλὰ μὲ λιγότερες ἢ περισσότερες διαγραφές καὶ προσθήκες· ἄλλα, τέλος, ἔχουν γραφεῖ ὄχι χωριστά, ἀλλὰ τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο σ' ἓνα φύλλο ἢ σὲ τετράδια.

Δεύτερον, ἡ ὡς ἄνω διαβάθμιση τῶν ἐξερχομένων εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ σημασία ποῦ φαίνεται νὰ ἀπέδιδε ὁ 'Αλέξανδρος Λυκοῦργος σ' αὐτά.

Τρίτον, ἀλληλογραφώντας μὲ ξένους ὁ 'Αλέξανδρος Λυκοῦργος ἔγραφε εἴτε στὴ γερμανικὴ εἴτε στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ. Στις ἴδιες γλώσσες εἶναι διατυπωμένες καὶ οἱ περισσότερες ἐπιστολές ποῦ ἐλάμβανε ἀπὸ ξένους. Μερικὲς ποῦ εἶναι διατυπωμένες στὴν καθαρεύουσα τῆς ἐποχῆς πιθανότατα δὲν ἔχουν συνταχθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀποστολεῖς τους, ἀλλὰ ἀπὸ Ἑλληνα ποῦ παρακλήθηκε ἀπὸ τὸν κατὰ περίπτωσιν ἐνδιαφερόμενο νὰ μεταφράσει τὸ κείμενο ποῦ ἴδιος εἶχε γράψει στὴ γλώσσα του.

Τέταρτον, στὸ ἀρχεῖο 'Αλεξάνδρου Λυκούργου διακρίνω ὀκτὼ μεγάλες ἐνότητες.

Ἡ πρώτη ἐνότητα περιλαμβάνει μαθητικὰ ἢ φοιτητικὰ τετράδια, διπλώματα, τίτλους, διορισμούς, τιμητικὰ ἔγγραφα, αἰτήσεις, αὐτοβιογραφικὰ σημειώματα, κατὰστικὰ ἐσόδων καὶ ἐξόδων, συμβόλαια καὶ ἄλλα κείμενα μὲ προσωπικὸ χαρακτήρα.

Ἡ δεύτερη ἐνότητα σχηματίζεται ἀπὸ χειρόγραφα παραδόσεων τοῦ στὸ Πανεπιστήμιον καὶ τὸ χειρόγραφο τῆς *Ἱστορίας τῶν δογμάτων*.

Ἡ τρίτη ἐνότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ 'Αλεξάνδρου Λυκούργου μὲ συγγενικὰ πρόσωπα: τὴ μητέρα του, τὴν ἀδελφή του Κλεοπάτρα Μαργέλου, τὸν σύζυγό της, Βασίλειον Μαργέλο, τὸν ἀδελφὸ τῆς μητέρας του Σταμάτη Γεωργιάδη, ποῦ ἦταν ὁ κυριότερος ἐκ τῶν ὑπαρχηγῶν τῆς ἐπαναστάσεως στὴ Σάμο, τὸν ἐξάδελφό του Λεωνίδα Σταμάτη Γεωργιάδη, τὴν ἀνεψιά του Εἰρήνη Μαργέλου. Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολές αὐτὲς τῆς ἐνότητος παρέχουν πληροφορίες πέραν τῶν στενωῶν οἰκογενειακῶν, ἰδίως ἐκεῖνες ποῦ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Ἀγγλία στὴν ἀδελφή του.

Ἡ τέταρτη ἐνότητα περιλαμβάνει τὴν ἀλληλογραφία τοῦ 'Αλεξάνδρου Λυκούργου μὲ φίλους του: τὸν 'Αλέξανδρον Κουμουνοῦρο, τὸν Κωνσταντῖνον Λομβάρδο, τὸν Δημήτριον Βερναρδάκη, τὸν Σοφοκλῆ Οἰκονόμο, τὸν Ἐμμανουὴλ Κόκκينو, τὸν Μιχαὴλ Γ. Σακελλαρίου. Καὶ αὐτὲς οἱ ἐπιστολές ἔχουν προσωπογραφικὸ ἐνδιαφέρον γὰρ ὅλα τὰ ἀλληλογραφοῦντα πρόσωπα, ἐνίοτε ὅμως καὶ γενικότερο — Στὴν ἴδια

ένότητα κατατάσσω μερικές επιστολές του Κωνσταντίνου Οικονόμου του ἔξ Οἰκονόμων, τὸν ὅποιον ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος ἀποκαλοῦσε /διδάσκαλό» του³⁹, οἱ ὁποῖες ἀπευθύνονται σ' ἄλλα πρόσωπα. Σημειωτέον ὅτι στὸ ἀρχεῖο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου σώζονται ἐπιστολές τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου⁴⁰.

Ἡ πέμπτη ένότητα σχηματίζεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου μὲ τοὺς Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἱεροσολύμων, μὲ Ἀρχιερεῖς τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ μὲ ἄλλους Ἑλληνες κληρικούς.

Τὰ ἔγγραφα τῆς ἕκτης ένότητας σχετίζονται μὲ τὸ ἀρχιερατικὸ λειτουργημᾶ του. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχει ἐκτενὴς ἀναφορά του στὸν βασιλέα γιὰ τὸ Ἱερὸ Ἰδρυμα Τήνου, γραμμμένη γερμανικά. Ἄλλα ἔγγραφα εἶναι ἐπιστολές πρὸς ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς τῆς ἐπαρχίας του.

Στὴν ἔβδομη ένότητα ὑπάγεται ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου μὲ ξένες προσωπικότητες. Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀλληλογραφία του μὲ τὸν William Gladstone⁴¹, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1870 καὶ τελειώνει τὸ 1875. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος ἔλαβε καὶ διάβασε τὴν τελευταία ἐπιστολὴ τοῦ W. Gladstone λίγη ὥρα πρὶν ἐκπνεῦσαι⁴². Θέματα κοινῆς ἐνδιαφέροντος ἦσαν οἱ διεκκλησιαστικοὶ διάλογοι καὶ τὸ βουλγαρικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα. Οἱ ἐπιστολές τοῦ W. Gladstone εἶναι στὴν ἀγγλική, γερμανικὴ καὶ γαλλικὴ γλῶσσα, οἱ ἐπιστολές τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου εἶναι στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καί, πρὸ πάντων, στὴ γερμανικὴ.

Ἡ ὄγδοη ένότητα ἐμπεριέχει ἐκθέσεις καὶ ἐπιστολές τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου ποὺ ἀναφέρονται στὸ ταξίδι του στὴν Ἀγγλία, τὸ 1870, στὴ διαμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ 1872, καὶ σὲ ὑποθέσεις τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἐπίσης τὸ 1872.

39. Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 7.

40. Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 24: «Ὡς εὐμενῶς ἀνεκοίνωσεν ἡμῖν ὁ φίλος κ. Ἀλέξιος Πάλλης, τέως πρεσβευτὴς ἐν Βρυξέλλαις, ἐκ τῶν ἐν τῇ κατοχῇ του ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου πρὸς τὸν αἰόδιμον ἐκ μητρὸς πρόπαππὸν του πρεσβύτερον Κωνσταντίνον Οἰκονόμον τὸν ἔξ Οἰκονόμων, ὡς πρόκειται προσεχῶς νὰ ἐκδώσῃ, ἐξάγεται κλπ.». Ὁ Ἀλέξιος Πάλλης ἐδῶρισε τὸ ὡς ἄνω ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔχει ἤδη ἐκδώσει τὸν πρῶτο τόμο αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ (Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἔξ Οἰκονόμων, Ἀλληλογραφία, τ. Α' 1802-1817, ἐπιμέλεια: Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη, Ἀθήνα, 1989) καὶ ἔχει ὑπὸ ἐκτύπωση τὸν δεῦτερο.

41. Ἐχῶ πληροφορηθεῖ ὅτι ἡ ἀλληλογραφία τῶν δύο ἀνδρῶν σώζεται ἐπίσης στὸ ἀρχεῖο τοῦ William Gladstone.

42. Ἐπιστολὴ τοῦ καθηγητῆ Ἑμμανουὴλ Κοκκίνου στὸν William Gladstone, δημοσιευμένη ἀπὸ τὴν F. M. G. Skene, ἴδιο ἔργο, σελ. 154-155.

Ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος, γνωρίζοντας ἀπὸ τὴν Εἰρήνη Μαργέλου, ὅτι ἡ ἴδια εἶχε τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, ἔγραφε τὸ 1923: «*Ἐδῆς ἔργον θὰ ἦτο ἐὰν οἱ ἀρμόδιοι ἤρχοντο ἀρωγοὶ πρὸς ἔκδοσιν τῆς πολυτίμου ταύτης ἀλληλογραφίας, ἣτις θὰ ἀπετέλει σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν νεωτέραν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν*»⁴³. Γιὰ τὸ ὅτι ἡ εὐχὴ τοῦ σπουδαίου ἐκείνου Καθηγητῆ καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ δὲν ἐκπληρώθηκε φέρω εὐθύνη καὶ ἐγώ, ἐφ' ὅσον καὶ προσωπικὴ πρόσβαση σ' αὐτὸ τὸ ἀρχεῖο ἔχω 70 ἤδη χρόνια καὶ ἡ ἐπιστήμη μου μὲ καθιστοῦσε ἀρμόδιο νὰ τὸ μελετήσω καὶ νὰ τὸ ἐκδώσω. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριά, μπορῶ νὰ ἐπικαλεσθῶ πρὸς ἀπολογία μου συνθῆκες, στίς ὁποῖες δὲ θὰ ἀναφερθῶ αὐτῇ τῇ στιγμῇ. Ὡς πρὸς τὸ ἄλλο σημεῖο ποὺ θίγει ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος, τὸν θεματικὸν ὀρίζοντα τοῦ ἀρχείου Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, εἶμαι σὲ θέση νὰ μαρτυρήσω ὅτι ἐκτείνεται πέραν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας.

Ἐπειδὴ τὸ ἀρχεῖο Ἀλεξάνδρου Λυκούργου περιλαμβάνει μεγάλον ἀριθμὸ ἐγγράφων, ἐπειδὴ τὰ ἐγγράφα του ἀναφέρονται σὲ ποικίλα θέματα, καὶ ἐπειδὴ οἱ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ αὐτὸ εἶναι ἄνισης σημασίας, ἡ ἀξιοποίησή του ἀπὸ τὴν ἔρευνα προαπαιτεῖ ὀρισμένες προπαρασκευαστικὰς ἐργασίες σὲ δύο φάσεις. Κατὰ τὴν πρώτη φάση, πρέπει νὰ φωτογραφηθοῦν, νὰ ἀναγνωσθοῦν, νὰ ἀνακαταταγοῦν καὶ νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ ἐγγράφα του. Κατὰ τὴν δευτέρη φάση, πρέπει νὰ καταρτισθεῖ σχέδιο δημοσιεύσεως τοῦ ὕλικου, βάσει τῶν παρατηρήσεων τῆς πρώτης φάσης καὶ σύμφωνα μὲ τίς τώρα ἐπικρατοῦσες προδιαγραφὰς γιὰ τὴν δημοσίευση ἱστορικῶν πηγῶν τοῦ 19ου αἰῶνα.

S U M M A R Y

The Alexander Lykourgos' archives

This is a preliminary description of the archives of Alexander Lykourgos (1827-1875) preceded by a short account of his life, and related additional information and bibliography.

Alexander Lykourgos was born in Samos, the son of George Logothetis Lykourgos, who was the leader of the Samians during the Greek war of Independence. He studied Theology and Philology in Athens, and spent many

43. Δ. Σ. Μπαλάνος, ἴδιο ἔργο, σελ. 24.

years studying Theology in Leipzig, Halle and Berlin. He obtained his doctoral degree at Halle. In 1862 he was elected Professor in the Faculty of Theology at Athens and in 1866 Archbishop of Syros. Beyond his activities as scholar, University Professor and Archbishop, he was concerned with relations between the Orthodox and the Anglican Churches (1870), the Bulgarian schism (1872), and the movements following the secession of the Old Catholics from Rom (since 1870).

When visiting England, in early 1870, in order to consecrate the Greek Church of St. Nicholas at Liverpool, the Greek prelate was warmly received and sincerely honoured by the Archbishops of Canterbury and York and many Bishops, as well as by the Prime Minister William E. Gladstone, the leader of the opposition the Marquis of Salisbury, and other British personalities. He was also granded by the Universities of Cambridge and Oxford respectively the D. C. L. h. c. and the D. D. h. c. Last but not the least, he was invited by Queen Victoria at the Windsor Palace. The English Church appointed the Bishop of Ely to discuss with him points where Orthodox and Anglicans agree or disagree. The proceedings of this discussion have been published.

In 1872 the Patriarch of Constantinople called a panorthodox conference to address the situation created by the Bulgarian prelates until then being members of the Church headed by the Patriarch of a new autonomous Church. This was against the ecclesiastical rules, according to which an autocephalous Church may be created only within the boundaries of a sovereign State (a Bulgarian State did not yet exist: both the Patriarchate and the Bulgarian Exarchate were henceforth to have jurisdiction within the boundaries of the Ottoman Empire), and each diocese has to have only one Bishop (while prelates of the Exarchate were installed beside prelates of the Patriarchate). The Archbishop of Syros greatly contributed to the final decision of this Conference to declare the Bulgarian Church schismatic.

Although suffering from a grave illness which would soon lead to the death, the Archbishop of Syros actively participated in the Bonn Conference of 1875, which was attained by Old Catholic, Protestant, Anglican and Orthodox Theologians.

The Archives of Alexander Lykourgos (preserved by his niece Eirene Margelos, and put to order, between 1929 and 1931, by her nephew and heir, B. M. Sakellariou) include correspondence between him and several Patriarchs, other prelates, and secular friends of his. A considerable part of this corre-

spondence is referring to various important matters. Of special interest are letters exchanged between William E. Gladstone and the Archbishop of Syros from 1870 to his death. Written by the former in English, French and German, and by the latter in classical Greek as well as in German, they refer to both ecclesiastical matters (relations between Anglicans and Orthodox, or Old Catholics and Anglicans, Orthodox, Protestants) and international politics (Bulgarian ecclesiastical question, Russian policy towards the Ottoman Empire and the Orthodox peoples).